

Mózes Teréz: Bevérzett kőtáblák. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó 1993. 219 p.

Mózes Teréz etnográfus, a nagyváradai múzeum néprajzi osztályának volt vezetője gyermekei kérésére írta meg visszaemlékezéseit deportálásának történetéről. Könyve azonban nem „kizárólag” szenvedéseinek, meghurcoltatásának, az embertelen körülmények között a pusztaság létért való küzdelmének története, hanem mindezeket túlmenően korrajz, állapotrajz is a korabeli társadalomról.

Történetét az 1930-as évek közepén indítja, s nagy társadalmi érzékenységgel ábrázolja a nagyváradai társadalom és benne a zsidóság helyzetét. Saját személyes élményeit, melyeket gyermekkorától kezdve beárnyékolnak a kezdődő zsidóüldözések sötét felhői, tudatosan megpróbálja a történelem eseményeivel összekapcsolni s azok között elhelyezni. Ennek köszönhetően képet kapunk az 1930-as évek végi Nagyvárad társadalmi és kulturális életéről, benne az ottani, jelentős számú zsidóság helyzetéről, belső rétegzettségéről, gazdasági, kulturális szerepéről, s a társadalom egészével való kapcsolatáról. Mózes Teréz pontosan és érzékletesen mutat rá az új helyzethez való alkalmazkodás lehetőségének vagy lehetetlenségének egyéni és közösségi stratégiáira, az egyébként determinált életutak megváltoztatásának kényszerére és rendelkezésre álló eszközeire..

Szemléletes képet fest - a gettóélet szörnyűségei mellett - a kényszerszülte közösséggé szerveződés különböző fázisairól, a hirtelen életforma-változáshoz való alkalmazkodás egyénenként különböző - sikeres vagy sikertelen - módjairól.

Könyvét átítatják a zsidó-magyar identitás problémái is. Hiteles és objektív képet kapunk a társadalmi viszonyok hirtelen megváltozásáról, miközben a szerző mindig figyelemmel van arra, hogy mindezt saját élményeivel egészítse ki, illetőleg tegye emberközelebbé. Saját családjának és az egész váradai zsidóságnak a szörnyűségekhez való viszonyát inkább a félelem, a megváltoztathatatlanba való beletörődés jellemzi, mintsem a sorssal való szembeszállás gondolata. Mindenki tudja - bár a végkifejlettel még nincsenek tisztában -, hogy valami megváltoztathatatlan, visszahozhatatlan történik velük. „Mintha temettünk volna! *Ó igen*, temettük a harmóniában együtt eltöltött szép családi életünket, az otthonunkat, amiről éreztük - még ha egyszer változna is a helyzet -,soha többé nem jelentheti azt, ami addig volt.”

A gettóban is megpróbálják saját közösségük életformájának maradványait emberhez méltó módon megőrizni. Emlékezetes jelenet a gettó falain belül rendezett esküvő, amikor egy szűkebb közösség megpróbál a hagyományoknak mindenben megfelelő ceremóniát szervezni. Teszik ezt a fiatalokért, de talán elsősorban önmagukért, emberi mivoltuk megtartásáért.

A gettó felszámolása után megkezdődik Mózes Teréz és társai koncentrációs táborokbeli élete, a végeláthatatlannak tűnő szenvedések, a különböző táborokban eltöltött időről szóló beszámoló. Az egyik fejezet a következő címet viseli: Embernek maradni. Ebben a következőt írja: „Bár ugyanannyit ettünk, nem egyformán éhezünk. S nem egyformán tudunk uralkodni érzelmeinken, nem egyformán viszonyultunk mások szenvedéseikhez, nem egyformán maradtunk emberek.” A táborélet bemutatása során is mindig figyelmet fordít az emberek egymáshoz való viszonyaira, a segíteni akarásra és tudásra, vagy éppen ellenkezőleg: az önzésre, a mások iránti közömbösségre.

Mózes Teréz könyve a Shoah túlélőinek visszaemlékezései között azért jelentős a társadalomkutatók számára, mert figyelmének középpontjában mindig ott vannak az egyén és közösség viszonyának kérdései, s mert arra törekszik, hogy az igen nehéz körülményekre való visszaemlékezés közepette - is hiteles, reális képet rajzoljon.

Deutsche und Polen -100 Schlüsselbegriffe. Hrsg.: Ewa Kobylinska, A. Lawaty und R. Stephan. Piper München 1992, 1993/2.

A kötet a történelem során sokszor ellenséges, nemegyszer azonban kooperatív, sőt baráti, de mindenképpen bonyolult német-lengyel viszony tisztázásához és rendezéséhez szeretne hozzájárulni: lengyel és német szerzők nyolcvan rövidebb tanulmányban szenvedélymentesen tárgyalják a két nép kapcsolatai szempontjából jelentős kérdéseket, különös tekintettel előítéletekre, projekciókra és sztereotípiákra. A cél az, hogy az olvasó önállóan és tárgyilagosan ítélhesse meg a vitatott témák sokaságát, és így végül is magát az egész német-lengyel kérdést új távlatból, kiegyensúlyozottan legyen képes szemlélni. A szerkesztők számára nagy biztatást jelentett egy a német-francia viszonyt tárgyaló, ugyanilyen tárgyú és struktúrájú, 1989-ben megjelent mű nagy sikere. 1989 korszakos változásai tették azután egyáltalán lehetővé a francia-német viszonyról sokkal bonyolultabb német-lengyel kérdés szellemi feltérképezését. A jelen munka minőségét éppúgy fémjelzi az, hogy kiváló német és lengyel szakértők sokasága (írók, újságírók, történészek, társadalomtudósok, nyelvészek) írta a tanulmányokat, mint a kiadó azon bejelentése, hogy rövidesen a kötet teljes anyaga lengyelül is megjelenik.

Szinte lehetetlen könyvismertetéseink terjedelmi korlátai között e kitűnő kötetből egyes témákat külön is kiemelni, mert a tanulmányok összességükben a két nép ezeréves közös történelmének minden fontos vonatkozására kitérnek, a „Drang nach Osten”-mítosz mögötti realitás higgadt ábrázolásától és a kereszteslovagrend korától kezdve a pozitív német befolyás és eredményes német-lengyel együttműködés időszakain át, a második világháborún, Auschwitzon, Jaltán, kitelepítéseken át egészen a néhai NDK lengyel kérdéséig, - közben végigpásztázva nyelv, irodalom, kultúra, társadalom és gazdaság világát, taszító és kölcsönösen megtermékenyítő egymásra hatásokat egyaránt számba véve.

Jelentős hely jut vallás és egyházak kérdéseinek is: reformációról és katolikus megújulásról éppúgy szól tanulmány, mint a - vallási és politikai -messianizmusról és II. János Pál pápát a német katolikusokhoz fűző kapcsolatokról. A német-lengyel kapcsolatok messzire ható kisugárzásai miatt a kötet melegen ajánlható minden olvasónak, nemcsak a lengyel-német kérdés szakértőinek.

Vajon mikor kerülhet sor a magyarok és a szomszéd népek közötti történelmi kapcsolatok közös feldolgozására?

Balla Bálint

Arbeitsmigration und Flucht. Vertreibung und Arbeitskräftregulierung im Zwischenkriegseuropa. (Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik 11.) Schwarze Risse-Rote Strasse, Berlin-Göttingen 1993. 230. p.

A tárgyalt kiadvány egyfajta rendszertelenül megjelenő folyóirat, évente legalább egyszer napvilágot lát egy-egy száma. Nem pusztán a nemzetiszocializmus történetével foglalkozik, hanem a jelenkori szociálpolitikára kiható összefüggéseket is vizsgálja, gyakran az aktuális politikai rendszerek kritikájával együtt.

Az 1993-ban megjelent tizenegyedik kötetben a húszas, harmincas évek Európájának migrációs folyamatait vizsgálják a tanulmányok szerzői. Eberhard Jungfer munkája például a rasszizmus és a menekültmozgás közötti összefüggéseket kutatja. Tárgyát Hannah Arendt: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, München 1986, (magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest 1992) című munkájára alapozva dolgozza föl. Arendt először 1951-ben

megjelent könyvének időszerűségét bizonyítandó Jungfer dolgozatának minden fejezetét Arendt-idézzel indítja, s ezeket saját kutatási eredményeivel, észrevételeivel támasztja alá.

Először az antiszemitizmus fogalmát tisztázza, majd történeti és gazdasági hátterét vázolja: például a tipikus zsidó foglalkozások vagy a gazdaság *egyes* szektoraiban betöltött szerepen keresztül. Közép- és kelet-európai viszonylatban igyekszik föltárni a rasszizmus és a migráció állami irányítása közötti kapcsolatot. Fordulópontnak az első világháborút tekinti, amikortól az addig nyitott munkaerőpiac államilag ellenőrzöttebbé és szabályozottabbá kezd válni. A problémák vizsgálata során a jelenlegi közép-európai migrációs jelenségeket kísérli meg összefoglalni: például a harmadik világból Európa felé irányuló migrációt, a volt szocialista országok átalakulása nyomán megélénkülő munkaerő-vándorlást stb.

Susanne Heim a két világháború közötti zsidó kényszermigráció 1933 és 1938 közötti szakaszát vizsgálja. A berlini történész nő témaválasztása nem meglepő: szakterülete a népességtervezés és a megsemmisítési politika közötti összefüggések kutatása. Ebben a tanulmányában jórészt még a „szakma” előtt is ismeretlen dokumentumokat dolgoz föl. A vizsgált iratanyag egyrészt moszkvai levéltárakból, másrészt a RSHA (Reichssicherheitshauptamt) és a Gestapo archívumából került elő. Elsősorban ezek alapján vizsgálja a zsidókérdés kidolgozásában a RSHA, SD, Gestapo szerepét. Az erről alkotott általános véleményt ezek a dokumentumok Heim szerint meg fogják változtatni. (A kötet végén található néhány részlet az említett anyagból a nemzetiszocialista „egészségügyi politikát” mutatja be. Így például adatokat közöl az „eutanáziaprogram” keretében elkövetett bűncselekményekről.) A továbbiakban a Palesztinába irányuló zsidó emigráció nehézségeivel, az eviani konferencia következményeivel foglalkozik. A németországi zsidók sorsát az 1938-as év pogromjaiig kíséri figyelemmel. Ahlrich Meyer, a kötet harmadik szerzője, a két világháború közötti Franciaország migrációs politikáját vizsgálja- különös tekintettel az oda irányuló kelet-európai zsidó (főként lengyel) bevándorlásra. Rövid történeti bevezető után a francia gazdaságot, a zsidó munkaerő arányát elemzi. Folytatásként a vichy-i kormánynak a zsidókérdés „megoldására” tett intézkedéseit ismerteti: „első lépésként” a külföldi és hontalan zsidó menekülteket adták ki a németeknek, „második lépésként” az 1919 és 1927 között honosított bevándorlókat deportálták internálótáborokba. Hangsúlyosan foglalkozik a zsidó emigráció kommunista orientációjával és a megszállók elleni zsidó ellenállási mozgalommal. Az egész munkára jellemző a bőséges forrásfelhasználás, de ebből a szempontból mégis az utolsó fejezet a legérdekesebb, amely a német dokumentumok alapján a franciaországi zsidó ellenállási akciókat ismerteti. A két világháború közötti lengyel migrációval Horst Kahrs foglalkozik. Tanulmányában a Németországba áramló lengyel munkaerő kezelésére hozott gazdasági, politikai intézkedéseket vizsgálja. A Weimari Köztársaság a tömeges kitoloncolástól az államilag pártolt embercsempészetig elég széles skálán próbált megoldást találni. A német gazdaság által felszívott külföldi munkaerőt -például mezőgazdasági idénymunkások - rengeteg szánadat, garafikon és táblázat teszi szemléletessé. A négy tanulmány jól példázza, hogy a húszas évek Németországában kiemelten foglalkozott az állami adminisztráció az „idegen elemekkel”: vendégmunkásokkal, menekültekkel. A rendszeres állami felügyelet mellett is gyakoriak voltak; a bürokratikus-jogi visszaélések. A menekültek, bevándoroltak kitoloncolása vagy tartózkodási engedélyük megadása a gazdasági felhasználhatóság, illetve az éppen aktuális külpolitikai magatartás függvénye volt. Mindez még csak halvány előjele a nemzetiszocialista „munkaerő-szabályozásnak”: a munkaszolgálatnak, deportálásnak, koncentrációs táboroknak. A tanulmányok bemutatják, milyen veszélyes lehet egy olyan tendencia, mely egy kisebbséget etnikai alapon „nem-termelő” ne vagy „nem-integrálható”-nak tekint.

Eva Schmidt-Hartmann (Hrg.) Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien. Verträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 31. Oktober bis 3. November 1991. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum 20.) Oldenbourg Verlag, München 1994. 336. p.

A müncheni központú bohemisztikai kutatóintézet, a Collegium Carolinum hagyományos évi tanácskozásait közreadó sorozatnak az utóbbi években megjelent legsikerültebb kötetében először John Breuilly és Miroslav Hroch nacionalizmuselméleti szövegeit olvashatjuk. Breuilly a kelet-közép-európai nacionalizmusok szívós továbbélését és megújuló funkcióit elemezve egyebek közt azt hangsúlyozza, hogy a nacionalizmus legsikeresebb visszatérését a politikai modernizáció kihívásaira adott elutasítás jelenti. Ez a negatív válasz a szeparatizmus, a nemzeti megújulás vagy a nemzeti egységesülés stratégiáinak köntösében jelentkezik, s annál erőteljesebb, minél nagyobb a modernizációs kényszer. Miroslav Hroch az újkori nemzeti mozgalmak általa kidolgozott szakaszolását (A - a nemzeti gondolkör megfogalmazása; B - nemzeti mozgalom és agitáció; C - tömegmozgalom) a nem uralkodó kis nemzeti társadalmak (non dominant ethnic groups) összehasonlítása alapján finomítja és adatozza.

Az elméleti írások közül meg kell említenünk Walter Schamschula tanulmányát a nacionalizmusok és a mítoszok, mitológiák összefüggéseiről, illetve Ferdinand Seibt írását a középorkutatásban érvényesülő nacionalizmuselméletekről.

A nacionalizmuskutatás legjelentősebb 20. századi teljesítményeit, modelljeit elemzi a kötet második és harmadik blokkja: Otto Bauer, Karl W. Deutsch, Józef Chlebowczyk, Ernest Gellner, Hans Kohn elméleti modelljeit vizsgálják meg az itt található tanulmányok szerzői. Christianne Brenner Bauer és Deutsch elméleteinek sorsát és mai tanulságait elemezve arra a következtetésre jut, hogy a soknemzetiségű kelet-közép-európai térségben, ahol az integrációs és dezintegrációs erők szinkronitása és párhuzamossága eleve kizárja a homogenizáló elképzelések' erőszak és katasztrófa nélküli végrehajtását, az 1989 utáni fejlődést sem lehet a fölöttébb ambivalens nemzeti ambíciókra alapozni anélkül, hogy a militáns nacionalizmusok feléledésétől ne kellene tartani.

A csehszlovák, jugoszláv és szovjet „nemzet-építés” tapasztalatait összegzi Hans Lemberg a kötet egyik legeredetibb dolgozatában, arra a kérdésre keresve a választ, miért nem sikerült a 20. század folyamán előbbre lépni Kelet-Közép-Európában a nemzetek közötti közösségek létrehozásában, miért akadt el a több kis nemzeti társadalmat összefogó föderatív struktúrák kiépülésének (supra-nation-building) folyamata.

A kötet zárófejezetében ismert cseh és szlovák történészek, művészettörténészek elemzik a 19-20. századi cseh, szlovák, illetve csehszlovák nemzetfejlődés problémáit, egyebek közt a masaryki nemzetfilozófia, a cseh-szlovakizmus, a szlovák önállóság eszmekörének sokat vitatott kérdéseit.

A legújabb nyugat-európai és amerikai nacionalizmuskutatások eredményeit felhasználó tanulmányok szövegeiben precíz mutatók segítségével tájékozódhat az olvasó, ami a kötet szerkesztőjének gondos és alapos munkáját dicséri.

Szarka László